

گونه شناسی دعا در قرآن کریم و پنج تفسیر فارسی از قرن چهارم تا ششم

حسن دهقانی پور^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۵

چکیده

انسان به عنوان مخلوقی بی نظیر با جنبه های مادی و معنوی، نیازهای اساسی و مهمی دارد. یکی از مهم ترین این نیازها، برقراری ارتباط درونی با خالق بی همتا و یگانه است. «دعا» با داشتن گستره ای به وسعت نیازهای درونی، به مثابه ابزاری قدرتمند و شگرف، فراهم کننده این ارتباط های عظیم برای انسان است. منابع دینی، بخش هایی از این ارتباط ها را به تصویر کشیده اند. در بین این منابع، قرآن کریم، آشکار کننده ارتباط های دعایی تحریف نشده مهم است. در کنار این منبع درخشان بی نظیر، تفسیر های فارسی به تفسیر، شرح و ذکر رویدادهای دعایی پرداخته اند. به جهت ضرورت، در این مقاله به بررسی دعاها، آداب برگزاری دعاها، جنبه ها، زمینه ها، منابع ها و سویه های آن ها، در منابع مورد بحث به ویژه از منظر قرآن کریم می پردازیم و در ادامه به این سوال مهم پاسخ می دهیم که آیا می توان دعاها را در قرآن کریم، همچنین در تفسیر های قرآن پاک، ترجمه تفسیر طبری، تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، تفسیر نسفی و تفسیر بخشی از تفسیری کهن از نظر «گونه شناسی» مورد بررسی و تقسیم بندی قرار داد و ویژگی های هر کدام را بر شمرد؟ آنگاه به نتیجه می رسیم که می توان دعاها را به گونه های مختلف تقسیم بندی کرد.

واژه های کلیدی

قرآن، دعا، تفسیرها، گونه شناسی دعا، دعای آن جهانی.

۱- دکترای زبان و ادبیات فارسی و مدرس دانشگاه عالیفرد Dehghanpourhassan@gmail.com

مقدمه

خداوند کریم با محبت و لطف خود انسان‌ها را آفرید و بر ایشان مسیر سعادت قرار داد و پیامبران را پرچمداران مسیر کمال انسانی کرد و معارف شان و کتاب هایشان را راهنمای ایشان ساخت و در نهایت پیامبر عظیم الشان اسلام را با قرآن به سوی جهانیان فرستاد. «قرآنی که همه سخنانش نور است.» (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۱ : ۱۴۳) بخش‌هایی از این سخنان دعاهایی هستند که سیر اندیشه‌های بشری را در طول تاریخ از آدم تا حضرت ختمی مرتبت و حتی تا برپایی بهشت و جهنم به همراه خود دارد. بر همین اساس، اندیشه‌ی کسانی قابل پذیرش است که در راستای فرمان‌های الهی باشند و حدود و ثغور خود را در مسیر بندگی به درستی بشناسند. از سوی، تأکید خداوند به مفاهیم قرآنی و آموزش برخی از دعاها به پیامبر گرامی اسلام (طه: ۱۱۴) نشانگر اهمیت نقش‌ها و کارکردهای دعا است. دعاها بی‌نظیری که راهنمایی کننده، بیدارکننده، دانش‌افزا و تفکر برانگیز هستند. بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های دعاها قرآنی و تفسیری، امکان دسته‌بندی، برای بهره‌مندی دیگران از آن‌ها را فراهم می‌سازد و نیز باعث معرفی آنان به غیر مسلمانان خواهد شد.

پیشینه تحقیق

از قدیمی‌ترین اشارات درباره‌ی دعا می‌توان از ابوالفتح رازی، صاحب تفسیر روض الجنان نام برد که از «کتاب عبادات» نام می‌برد و در آن کتاب‌ها، مجموعه‌ی دعاها نوافل وجود دارد. (رازی، ۲۰: ۳۵۲) همین مفسر از «کتاب الوزراء» نام می‌برد که اهمیت شب قدر و به ویژه شرایط پذیرش دعا را توضیح می‌دهد. (رازی، ۲۰: ۲۵۶) در بین معاصران اگر چه آثار متعددی نوشته شده، اما می‌توان از مقاله‌ی وزین منتشر شده‌ی آیت‌الله جوادی آملی در مجله‌ی اسراء، درباره‌ی «درجات دعا و شرایط استجاب آن» نام برد. همچنین از کتاب «پژوهشی در جایگاه نیایش در قرآن کریم» از علی باقری‌فر و کتاب «چگونه دعا کنیم؟ جواب از قرآن کریم» از حسین مروج ذکر کرد. در موضوع گونه‌شناسی دعا‌های قرآنی پژوهش‌های پراکنده‌ای صورت گرفته است و درباره‌ی گونه‌شناسی دعاها در تفسیرهای فارسی مورد بحث، تاکنون هیچ تحقیقی در زبان فارسی صورت نگرفته است.

مبانی تحقیق

پرداختن به گونه‌های مختلف دعا، می‌تواند زمینه‌هایی برای گسترش علوم و معارف اسلامی فراهم کند و گونه‌شناسی دعا را در زمره علوم قرآنی و تفسیری جدید قرار دهد. گونه‌شناسی را کوششی علمی برای شناخت و بررسی گونه‌های مختلف دعا از جنبه‌های موضوعی، ساختاری، تاریخی و ... برای بهره‌گیری در مسیر زندگی رو به کمال انسان دانست. در این مقاله با تکیه بر تعریف اخیر و با توجه به قرآن کریم و آثار تفسیری مورد بحث، به بررسی گونه‌های مختلف دعا می‌پردازیم. در ادامه، با توجه به شناخت همگان از قرآن کریم، به اختصار، آثار تفسیری مورد بحث

را معرفی می‌کنیم. ترجمه تفسیر طبری، در چهار مجلد از آثار تفسیری مهم و یکی از قدیمی‌ترین و کامل‌ترین تفسیرهای به جا مانده است. نویسنده این اثر، محمد بن جریر طبری، راس المفسرین (سیوطی، ۱۳۸۰، ۲: ۱۳۷۵) است. این اثر را عده‌ای از علمای ماوراءالنهر (۳۵۰ تا ۳۶۵ هجری قمری) در زمان سلطنت منصور بن نوح سامانی، به زبان فارسی و گونه ماوراءالنهری ترجمه کردند. و به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی چاپ شد. اثر بعدی از همین حوزه، تفسیر نسفی از ابوحفص نجم الدین عمر بن محمد نسفی (۴۶۲-۵۳۸ قمری) نام دارد. مفسر از علمای اهل سنت بوده و به تعبیر مصحح تفسیر نسفی، نسفی، مردی دیندار و مؤمن از علمای فقه و تفسیر، حدیث بوده است. (نسفی، ۱۳۹۰ (مقدمه تفسیر): ۳۷) این اثر به تصحیح عزیزالله جوینی در یک جلد چاپ شد.

از تفاسیر دیگر مورد بحث، تفسیر قرآن پاک از نویسنده‌ای بدون نام که با توجه به واژگان موجود در آن، احتمالاً از قرن چهارم یا پنجم بوده است و از نواحی غزنه و ماوراءالنهر می‌باشد. (رواقی، ۱۳۸۵ش) این تفسیر، بخش بازمانده‌ای از تفسیری بزرگ است؛ چرا که مفسر به مطالبی اشاره می‌کند که پیش از این نوشته است. (تفسیر قرآن پاک: ۶۷) اشارات متعددی در این اثر نشان می‌دهد، نویسنده از مفسران اهل سنت بوده است. (تفسیر قرآن پاک: ۱۱۰) این اثر به کوشش علی رواقی چاپ شد. کتاب «بخش از تفسیری کهن» از مؤلفی ناشناخته، حدود قرن چهارم، احتمالاً از نواحی هرات (رواقی، ۱۳۹۵: ۱۲۳) بوده است. این اثر با یادداشتی از مجتبی مینوی و تصحیح محمد روشن در یک جلد چاپ شد. به احتمال قوی نویسنده از علمای اهل سنت بوده؛ اما از امام سجاد (ع) روایت نقل می‌کند. اثر دیگر، «تفسیر قرآن مجید» معروف به تفسیر کمبریج از نویسنده‌ای نامعلوم است که فقط یک نسخه از آن در کتابخانه دانشگاه کمبریج انگلستان موجود است و مجلدات اول و دوم آن در دسترس نیست. تفسیر قرآن مجید در دو مجلد به چاپ رسید. جلال متینی این تفسیر را از نواحی خراسان میداند. (نامعلوم: ۳۴۹) علاوه بر این نظر، کاربرد واژگان خراسانی، دلیل دیگر بر خراسانی بودن آن است و اینکه در مورد نادری مفسر می‌نویسد: سدر را در پارسی کنار گویند. به خراسان از آن نباشد. (نامعلوم، ۱۳۴۹، ج ۲: ۲: ۳۴۱) وی از پیروان معتدل اهل سنت و جماعت بوده است. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ج ۱: ۲۴) و در موارد متعددی از امام علی (ع) و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و فاطمه (س) و چند تن دیگر از این خاندان، با احترام مخصوص یاد کرده است. (همان: ۲۴)

بحث

بررسی دعاهای زرتشتیان، بودایی‌ها، یهودی‌ها، مسیحیان و مسلمانان و... به ما در رسیدن به سیر مفهوم دعا کمک می‌کند. قدیمی‌ترین نمونه‌های موجود از دعاهای حضرت آدم (ع) در قرآن و منابع تفسیری نشان می‌دهد مفهوم دعا، در ابعاد این جهانی و آن جهانی وسعت داشته است. مفاهیم باقی مانده و مذکور از دعاهای آدم (ع) و حوّا؛ همانند توبه خواستن (هود: ۹۰)، بازگشت به

بهشت (تفسیر قرآن پاک: ۹۱)، پرهیزگاری و شایسته کاری (نسفی: ۳۲۲)، داشتن فرزندی درست پای و درستکار و نیکو روی (طبری، ۲: ۵۷۴) به مفهوم گسترده دعا تاکید دارد. با بررسی دقیق مفاهیم دعاها در قرآن و کلام ائمه اطهار، علیهم السلام، به طور قطع، به جامع‌ترین مفهوم و تعریف از دعا می‌توانیم دست پیدا کنیم. تعریف دعا در مفهوم خاص و عام امکان پذیر است. در مفهوم عام و گسترده‌تر، دعا ایجاد هر نوع رابطه با آفریدگار و سخن گفتن با پروردگار و طرح درخواست‌های گوناگون می‌باشد. در مفهوم خاص، دعا را «برداشتن حاجت به درگاه خداوند کریم با اظهار عجز و بندگی، درباره امور این جهانی و آن جهانی با پی بردن به حقیقت عالم هستی با مراتب معرفتی» تعریف می‌کنیم.

۱- ویژگی‌های کلی دعا:

برای پرداختن به گونه‌های مختلف دعا در آثار مورد بحث، ضروری است به ویژگی‌های کلی دعاها از جهات مختلف، اشاره کرد:

۱-۱ ویژگی‌های دعا پذیرنده

برابر قرآن کریم و تفسیرهای مورد بحث، فقط خداوند یگانه با داشتن صفات‌های عظیم، قادر به اجابت دعاها و فرشتگان است و بت‌ها، شنوا و بینای دعاها و دیگران نیستند. (مریم: ۴۲) و در شنیدن و دیدن ناتوانی دارند. (نسفی: ۵۷۹) صفات‌های موجود در دعای دعاکنندگان به ویژه موجود در قرآن، دلایلی واقعی هستند بر اینکه انسان‌ها و فرشتگان باید دعاایشان را به درگاه خداوند متعال بیاورند. برخی از این صفات‌های بزرگ عبارتند از: سمیع (شنوا) (مجادله: ۱)، بصیر (بینا) (مجادله ۱)، علیم (دانا) (بقره: ۱۲۷)، حفی (مهربان) (مریم: ۴۷)، غفور (آمرزگار) (ابراهیم: ۳۶)، رحیم (بخشاینده) (ابراهیم: ۳۶)، ارحم الراحمین (مهربانترین مهربانان) (یوسف: ۹۱)، وهّاب (بسیار بخشنده) (آل عمران: ۸)، خیرالوارثین (بهترین وارثان) (انبیاء: ۸۹)، سمیع الدعاء (اجابت‌کننده دعا) (آل عمران: ۳۸)، خیرالرزقین (بهترین روزی دهندگان) (مائده: ۱۱۴)، شنوای دعای بندگان (بخشی از تفسیری کهن: ۲۵)، دانای به مراد دلها (بخشی از تفسیری کهن: ۲۵)، رواکننده حاجت‌ها (بخشی از تفسیری کهن: ۲۵)، شنونده گفتار انسان‌ها (تفسیر قرآن پاک: ۸۳)، داننده نیت‌ها (تفسیر قرآن پاک: ۸۳)، حاکم دادگر (تفسیر قرآن مجید) (نسخه کمبریج: ۲۲۰) بی همتا، درست کار، درست گفتار (طبری، ۳: ۱۵۸۸) بهترین عطا دهندگان (طبری، ۲: ۱۰۳۸)

۱-۲ آداب و حرکات در دعا

قرآن در آداب دعا، درباره تضرع در دعا و دعای پنهانی و میزان صدا در دعا سخن گفته است. خداوند تعالی به پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید از روی تضرع و پنهانی خدا را بخواند. (اعراف: ۵۵) نسفی، «تضرع» را زاری به زبان و «پنهانی» را ترس دل و جان می‌داند. (نسفی: ۳۳۴) آیه ۵۵ سوره اعراف نیز به دعا و زاری در زمان ابتلا به گرسنگی و بیماری تاکید دارد. نمونه‌های تضرع که

می‌توان به آن‌ها اشاره کرد برابر تفسیر قرآن پاک، زاری کردن حضرت سلیمان(ع) در دعا به درگاه حق، به دلیل بت‌پرست شدن زنش (تفسیر قرآن پاک: ۴۶) و تضرع و زاری آدم به دلیل رانده شدن از بهشت و دلتنگی وی به شنیدن آواز و تسبیح فرشتگان (تفسیر قرآن پاک: ۹۱) است. صدای بلند و سخن پوشیده در دعا نیز به دلیل شنوا و بینا بودن خداوند با هم فرقی ندارد. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۱: ۲۴۶)

از حرکات بدنی می‌توان به حرکت دست، در زمان دعا اشاره کرد، هنگامی که پیامبر گرامی اسلام(ص) با سپاه از تبوک بر می‌گشتند، چشمه‌ای که آب کمی داشت و منافقان خراب کرده بودند، پیامبر ابتدا به چشمه دست زدند و سپس دعا کردند و آب جاری شد. (ترجمه تفسیر طبری، ۲: ۶۵۳) زمانی که گروهی از فرشتگان به جهت خواندن یک نام قادر به حرکت به آسمان نیستند، حضرت ادریس(ع) را برای دعا کردن شفیع قرار می‌دهند و فرشتگان در زمان دعا سجده می‌کنند و دعایش مستجاب می‌شود. (تفسیر قرآن پاک: ۵۴) حضرت داود نیز برابر نقل ترجمه تفسیر طبری، به دلیل کاری نانیکو دعای آمرزشی می‌کند و در زمان دعا کردن سجده می‌کند. (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۲۲) حضرت ابراهیم(ع) بعد از بنای کعبه روی دو زانوی خود می‌نشیند و آنگاه دعا می‌کند. (تفسیر قرآن پاک: ۹۰)

۱-۳ عوامل و زمان های دعا

قرآن کریم زمان دعاها را شبنگاهان و سحرگاهان بیان می‌فرماید. (غافر: ۵۵) با نزول آیه ۳۳ سوره مزمل، پیامبر در شب به نماز و دعا و عبادت و قرآن خواندن پرداختند؛ اما با نزول آیه ۲ سوره طه، طبق نظر طبری، عبادت پیوسته شب و روز، مورد نظر است. (ترجمه تفسیر طبری، ۴، چهار: ۱۹۵) طبق روایتی در تفسیر قرآن پاک، استغفار سحرگاهی مومنان، علت نفرستادن عذاب بر اهل زمین است. (نامعلوم: ۷۳) یکی از عوامل تعیین کننده زمان دعا، انجام یک عمل است. حضرت ابراهیم(ع) پس از بنای کعبه، دعاها را نیک کرد. (تفسیر قرآن پاک: ۹۳) زمانی که حضرت موسی(ع)، دچار قتل غیر عمد شد(قصص: ۱۶)، از خداوند آمرزش خواست. (ترجمه تفسیر طبری، ۴: ۱۲۶۲) از عوامل دیگر در تعیین زمان دعا، زمان فریادری خواستن و درماندگی از خداوند در دنیا است. دوری و جدایی حضرت ابراهیم(ع) از ساره (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۴۸۲) درماندگی حضرت یونس(ع) از هدایت نشدن قومش (طبری، ۲: ۶۸۷) از این نوع است. عامل دیگر برای تعیین زمان دعا، درخواست امری مهم است. دعای پیامبر گرامی اسلام(ص)، قبل از نماز برای تغییر قبله (بخشی از تفسیری کهن: ۶۵) از این نوع به شمار می‌رود. در تفسیرهای دیگر به دعای پس از نماز هم اشاره شده است. در تعیین زمان دعا، ابتدای مرگ و شروع قیامت و حضور در جهنم، از عوامل تعیین کننده است. دعای کافران بعد از درک مرگ (مؤمنون: ۱۰۰)، دعای کافران هم زمان با اعتراف به گناهانشان برای خروج از دوزخ (غافر: ۱۱) و دعای دوزخیان هم زمان با

سخت شدن عذاب برای کاسته شدن از عذاب (غافر: ۴۹) از این نوع بشمار می‌رود. در تفسیرهای دیگر موارد دیگری هم برای زمان دعا ذکر شده است.

۴-۱ سوپه‌های دعا

اگر چنانچه دعا کنندگان در دعایشان به دنبال گرفتن نتیجه خوب باشند، دعا را دارای «سوپه نیک» و اگر چنانچه به دنبال نتایج بد؛ مثل عذاب الهی باشند، دارای «سوپه بد» می‌گوییم. این تقسیم بندی در منابع تفسیری سابقه دارد. تعبیر «دعای خوب» را طبری زمانی که یمنی‌ها پیامبر دروغین (اسودالکذاب) را می‌کشند، به جهت دعای پیامبر، به کار می‌برد. (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۷۰۲) تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج) تعبیر دعای بد را زمانی که می‌خواهد فضیلت دعای پیامبر اسلام (ص) را بیان کند و دیگران را از خشم و دعای بد پیامبر برحذر دارد، به کار می‌برد (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۱: ۲۶۱) بررسی دعاها در قرآن و تفسیرهای مورد بحث، نشان می‌دهد، عمده دعاهای قرآنی و تفسیری «سوپه نیک» دارند.

۵-۱ جنبه‌های دعا

از لحاظ جنبه‌ها، دعا به دو گروه، «جنبه درونی» و «جنبه بیرونی» تقسیم می‌شود. جنبه درونی، پرداختن به موضوعات باطنی مثل «صبر» و جنبه ظاهری پرداختن به موضوعات بیرونی مثل «ثبات قدم» است.

۶-۱ منبع شناسی دعا

منظور از منبع شناسی در آثار مورد بحث، شناخت منابعی است که دعا از آن نقل می‌شود. اگر دعا از قرآن نقل شود، «منبع قرآنی» و اگر در منابع تفسیری آمده باشد، «منبع تفسیری» دارد. بررسی منابع مورد بحث، نشان می‌دهد عمده دعاها، منبع قرآنی دارند.

۲- گونه‌های دعا: در ادامه به گونه‌های مختلف دعا می‌پردازیم:

۲-۱ دعا از نظر اجرا

دعا را از نظر اجرا، به «گونه فردی» و «گونه گروهی» تقسیم بندی می‌کنیم. اگر اجرا کننده دعا، یک نفر باشد؛ مثل دعای حضرت ابراهیم برای امن بودن شهر مکه (ابراهیم: ۳۵) دعا از گونه فردی است و اگر اجراکنندگان دعا، بیش از یک نفر باشند؛ مثل دعای یاران حضرت موسی (ع) برای رهانیدن از گروه کافران (یونس: ۸۵) گونه گروهی است.

۲-۲ دعاها از لحاظ پذیرش یا عدم پذیرش

اگر دعایی قابلیت پذیرش از درگاه حق را داشته باشد، دعا از «گونه روا» و اگر چنانچه شرایط آن را نداشته باشد، از «گونه ناروا» می‌باشد. دعای حضرت ابراهیم برای آبادانی مکه (ابراهیم: ۳۵) از

دعاهای روا و دعای دوزخیان برای بیرون آمدن از دوزخ (غافر ۱۱)، دعای کافران پس از مرگ برای نجات (نسفی ۸۸۹) و دعای مسلمانان برای پدران کافر خود (طبری، ۱: ۴۷۷) از دعاهای ناروا هستند.

۳- گونه آن جهانی و گونه این جهانی:

اگر چنانچه دعا هم زمان با آغاز مرگ صورت گرفته باشد و یا در موضوع بعد از مرگ باشد، دعای «آن جهانی» اگر مربوط به این دنیا باشد، دعای «این جهانی» نامیده می شود.

۳-۱- دعاهای دوزخیان:

به دعاهایی می‌گوییم که دوزخیان بعد از مرگ یا آشکار شدن آتش جهنم انجام می‌دهند و عمدتاً دارای مضامینی؛ چون خارج کردن از آتش دوزخ (مؤمنون: ۱۰۷) باری خواستن از خازنان جهنم برای کمک به ایشان و کاستن از عذاب و دشمن دانستن تن خود (غافر: ۱۰)، تقاضای زنده شدن دوبار (غافر: ۱۰)، گله از داشتن مرگ‌های متعدد (غافر ۱۱)، هستند. ویژگی عمده دعاهای دوزخیان، در آثار مورد بحث، «اعتراف گونه» بودن آنها است که با آشکار شدن بدبختی از نیک بختی (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۱: ۲۰۸) و شدید شدن عذاب (غافر: ۴۹)، انباشته از التماس، خواهش و درماندگی می‌شود. از ویژگی‌های مهم دیگر دعای دوزخیان، پذیرفته شدن دعای آنها است که به جز یک مورد همه رد می‌شوند و رد شدن آنها با شدت و قدرت غیر قابل توصیف است. عدم پذیرش این دعاها با بدترین عبارت چنانچه کسی را به خشم برانند. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج، ۱: ۲۰۸) و یا به تعبیر بعضی تفسیرها با عبارتی که سگان را براننده همراه است. نه تنها دعای دوزخیان به درگاه حق پذیرفته نمی‌شود؛ بلکه امکان پذیرش دعا از سوی دیگران برایشان هم پذیرفته نیست. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۲: ۲۹) تلاش دوزخیان برای استفاده از اعتبار دربانان (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۵۹۴) برای شفیع قرار دادن و دعا کردن ایشان هم بی‌ثمر می‌ماند و علاوه بر آن دربانان و خازنان جهنم با فسوس و مسخره کردن آنها می‌گویند، شما خودتان دعا کنید. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۲: ۹۱) دعای کافران جز ضلالت و باطل نیست (همان: ۹۱). از جنبه پذیرش یا عدم پذیرش دعا، برابر قرآن کریم و تفسیرهای مورد بحث، تمام دعاهای دوزخیان رد می‌شود و تنها دعای پذیرفته شده آنها، دعای بد برای یاریگران مهتر و بزرگ خودشان (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۴۳۴) برای دو چندان کردن عذاب است. از لحاظ منبع شناسی، عمده این نوع از دعاها، «قرآنی» است. از نظر زمینه‌شناسی، دشمن داشتن خدا و دروغ دانستن آیات خدا و نپذیرفتن یگانگی خدای متعال (غافر: ۱۲) از زمینه‌های شکل‌گیری دعا به شمار می‌رود. اگرچه دوزخیان تن خویش را دشمن خود می‌دانند؛ اما فرشتگان ندا می‌کنند که شما خدا را دشمن داشتید (نسفی: ۸۸۱). از لحاظ زمان‌شناسی، عمده این دعاها، با شروع دوزخ شکل می‌گیرد. از بُعد زمانی، در تقاضای دعای دوزخیان از خازنان دوزخ برای کاسته شدن از آتش دوزخ

به تعبیر تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، اندازه روزی از روزهای این دنیاست. (تفسیر قرآن مجید نسخه کمبریج، ۲: ۹۱)

در نظر دوزخیان، دو عامل انس و جن باعث گمراهی آن‌ها شده‌اند. (فصلت: ۲۹) در تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج) و تفسیر نسفی، مراد از انس یا آدمیان، «قابیل» و مراد از جن یا پریان «ابلیس» بیان شده است. (نامعلوم، ۲: ۱۱۲) و نسفی: ۹۰۱) در ترجمه تفسیر طبری مراد از انسان و جن، «مردمان» و «پریان» هستند. (ترجمه تفسیر طبری، ۲: ۱۶۲۱) بهره‌گیری از روایت با ذکر نام راوی (تفسیر قرآن مجید نسخه کمبریج، ۲: ۲۰۹) ویژگی متمایز تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج) در تفسیر دعای دوزخیان است. درباره ساختمان دعا (فصلت: ۲۹) باید گفت دعا با کلمه «رب» شروع شده و می‌تواند به معنای پذیرش یگانگی خدا باشد. ضمن اینکه دعاهای دوزخیان، دارای مقدمات و پایان دعاهای پیامبران نیست و خالی از بیان صفت های الهی است.

۳-۲ دعای فرشتگان:

دعاهایی است که فرشتگان برای خود یا انسان های دیگر می‌کنند. به دعایی که فرشته الهی برای خود به درگاه الهی دعا می‌کند، «گونه خودی» می‌گوییم. از نظر موضوع شناسی در تفسیر های مورد بحث، به موضوع هایی؛ چون دعا برای رهایی خودشان از شهوت انسانی (تفسیر قرآن پاک: ۵۲)، دعا برای پناه بردن به خدا (تفسیر قرآن پاک: ۵۲)، دعا برای مهلت گرفتن از خدا برای گمراه ساختن انسان ها (ص: ۸۰) می‌توان اشاره کرد. از ویژگی‌های مهم دعای ابلیس، به عنوان یک فرشته (اعراف: ۱۱) پذیرش درخواست وی برای گمراهی انسان‌ها است. ترجمه تفسیر طبری علت پذیرش دعای ابلیس را ناشی از داشتن هزار سال عبادت وی می‌داند. (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۲۵۰) پذیرش درخواست ابلیس از نظر زمانی مشروط و تا سپری نشدن زمان این جهان است و این ویژگی دعای ابلیس را متمایز می‌کند. زمینه دعای ابلیس، سرپیچی از سجده کردن به آدم است. ساخت دعای ابلیس از نظر ذکر نکردن صفات الهی مانند دعاهای دوزخیان و کفار در جهنم است. از نظر روش تفسیر دعا، تفسیر قرآن پاک برخلاف ترجمه تفسیر طبری و تفسیر نسفی در تفسیر این دعا، به بعضی از منابع چون کتاب کلبی اشاره می‌کند.

«گونه دیگری»، دعایی است که فرشتگان برای انسان‌ها کرده باشند. از نظر موضوع شناسی، در تفسیرهای مورد بحث، می‌توان موضوع‌هایی مثل دعا برای انسان‌های مؤمن (تفسیر قرآن پاک: ۵۳)، طلب آمرزش برای انسان‌های توبه کننده و دور داشتن آن‌ها از عذاب الهی (غافر: ۷) وارد کردن انسان‌های مومن و توبه کننده به بهشت (غافر: ۸) اشاره کرد. یکی از مهم‌ترین این دعاها، فرشتگانی تسبیح و حمل کننده عرش اند. (زمره: ۷) و در ده گروه هستند (تفسیر قرآن مجید نسخه کمبریج، ۱: ۷۸) و برای مشترکان توبه کننده، استغفار می‌کنند و از خداوند کریم می‌خواهند ایشان، پدران، فرزندان و همسران‌شان را به بهشت بیاورند (زمر: ۸). این دعا، دارای سویه نیک می-

باشد و مقدمه در تسبیح و ستایش خداوند دارد و علم بی‌منت‌های الهی را ذکر می‌کند و در انتهای دعا، صفت‌های بی‌همتا، درستکار و درست گفتار را برای خداوند می‌آورد (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۵۸۸). نکته مهم دیگر دعا، گروهی بودن آن است. عمده این دعاها، منبع قرآنی دارند.

۳-۳ دعای کافران بعد از مرگ:

دعایی است که کافران از هنگام مرگ و مواجهه با عالم برزخ می‌کنند. بیشتر موضوع‌های آن، دارای مضامینی چون بازگرداندن به دنیا (مؤمنون: ۹۹)، تقاضای انجام عمل صالح (مؤمنون: ۱۰۹) نداشتن گواه و شاهد (فصلت: ۴۵) می‌باشد. عدم پذیرش دعای کافران بعد از مرگ (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۱۴۱۷) از نتایج مهم این گونه دعاها است.

۳-۴ دعاهای بهشتی ها:

به دعاهایی می‌گوییم که اهل بهشت در دنیای دیگر در سپاس خداوند و ارتباط با دوستان و فرشتگان می‌کنند. برابر تفسیرهای مورد بحث، مضامین نیک دعاهای بهشتی‌ها، آن‌ها را از سایر دعاها متمایز می‌کند. از نظر مفسر تفسیر نسفی، در وقت آرزوی طعام و شراب در بهشت، در بخش آغازین دعا، تحلیل و تقدیس خداوند متعال صورت می‌گیرد و «تحتیت و سلام» به دوستان و فرشتگان در بخش دوم و سپاس در زمان فارغ شدن از طعام و شراب و پراکنده شدن اصحاب و احباب است. (نسفی: ۳۹۳) مکان دعا و تحتیت در کوشک‌ها و کنار جوی و زیر درختان (یونس: ۹) و سوپیه دعاها و تحتیت‌ها «نیک» و منبع آن‌ها در آثار مورد بحث، «قرآنی» است.

۳-۵ دعا اهل اعراف:

دعای آن جهانی کسانی است که در جایگاه میان دوزخ و بهشت قرار دارند. برابر تفسیرهای مورد بحث، موضوع‌های دعایشان، جهنمی نشدن با ستمکاران (اعراف: ۴۷) و تحتیت به اهل بهشت (اعراف: ۴۶) است. مهم‌ترین ویژگی دعای اهل اعراف، وجود مردانی است که شفیع افراد تعیین تکلیف نشده برای ورود به بهشت می‌شوند. در برخی از تفاسیر شیعی مراد از این مردان حضرت علی (ع) و ائمه اطهار علیهم السلام ذکر شده است. تفسیر طبری (۱: ۵۰۴) و تفسیر (نسفی ۲۰۸) توضیحی درباره این مردان (=رجال) نمی‌دهند. از لحاظ منبع شناسی، منبع دعا «قرآنی» دارد.

۳-۶ دعاهای پیامبران:

دعاهایی هستند که از سوی پیامبران الهی در موضوع‌های مختلف به درگاه خداوند متعال صورت گرفته و در منابع تفسیری به شکل‌های گوناگون به آن‌ها پرداخته شده است. به ویژه آنکه قرآن کریم در بردارنده مفاهیم اصلی این نوع دعاها می‌باشد. در ادامه به تقسیم‌بندی گونه‌های مختلف این دعا می‌پردازیم:

۳-۶-۱ گونه پدری: به دعاهایی که پیامبر به عنوان پدر در موضوع‌های اساسی و مهم، برای فرزند یا فرزندان متولد شده یا نسل‌های بعدی، برای اجابت به درگاه ایزدمنان بیان می‌فرماید، دعا «گونه پدری» می‌گوییم. از مهم‌ترین ویژگی‌های این دعاها، می‌توان به آینده‌نگری و هدایت‌گری آن‌ها درباره فرزند یا فرزندان خود و نسل‌های بعدی اشاره کرد.

۳-۶-۲ پیامبرخواهی: یکی از مهم‌ترین موضوع‌ها، پیش از نبوت پیامبر گرامی اسلام(ص)، در گونه فرزندی، دعای پیامبران عظیم الشان برای فرزند خود یا نسل خود، برای پیامبر شدن آن‌ها بوده است. در قرآن کریم و تفسیرهای فارسی مورد بحث، می‌توان به دعای حضرت ابراهیم(ع) برای پیامبر شدن فرزندان (بقره: ۱۲۹) اشاره کرد. مفسر تفسیر قرآن پاک، موضوع پیامبر شدن را با استناد به حدیث پیامبر گرامی اسلام تفسیر می‌کند، مبنی بر این که دعای حضرت ابراهیم پذیرش شده است (تفسیر قرآن پاک: ۱۰۰). ترجمه تفسیر طبری، علاوه بر به کارگیری حدیث، از آیه ۲۶۴ سوره آل عمران در تفسیر این دعا بهره می‌برد تا تفسیر خود را گسترده‌تر و محکم‌تر کند. این دعا در سیر تاریخی، «رابطه دوسویه» دارد. به این معنی که دعا شونده (پیامبر گرامی اسلام) به دعای پدر (حضرت ابراهیم) پاسخ می‌دهد و به نوعی از دعاکننده بعد از زمان طولانی به عظمت یاد می‌کند. خواندن آیات الهی، آموختن علم و حکمت از درخواست‌های حضرت ابراهیم برای پیامبر شدن از نسل اوست. (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۱۰۷) دعای حضرت اسحاق(ع)، برای پیامبر شدن حضرت یعقوب(ع) به دلیل نیکی به پدر از این نوع است. (ترجمه تفسیر طبری، ۲: ۷۶۱)

۳-۶-۳ عملی: به دعایی می‌گوییم که پیامبر به عنوان پدر برای پذیرش عمل خود (به جهت کار عملی و جسمانی) همچون بنای کعبه می‌کند. نمونه آن دعای حضرت ابراهیم(ع) برای عمل خود و فرزندش برای بنای کعبه به جا می‌آورد. (بقره: ۱۲۷) پذیرش چنین عملی را مفسر در دور بودن عمل و عبادت از ریا، نفاق و شرک در فرمانبرداری معبود یگانه می‌داند. (تفسیر قرآن پاک: ۱۰۰) اطاعت محض حضرت اسماعیل(ع) برای تقاضای حضرت ابراهیم در بنای کعبه، از مقدمات نیک پذیرش دعا به شمار می‌رود. (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۱۰۵) ترجمه تفسیر طبری به طور گسترده‌تری این دعا و سایر دعاها را مرتبط با پیامبران بویژه در بخش قصص را توضیح می‌دهد. آنگونه که پیداست طبری از منابع بیشتری برای تفسیر آیات این دعا برخوردار بوده است.

۳-۶-۴ آسایشی: دعایی که پیامبر برای فرزندان و نسل‌های بعدی خود برای آسایش و فراهم بودن امکانات رفاهی می‌کند. دعای حضرت ابراهیم برای حضرت اسماعیل و فرزندان، برای آبادانی مکه، (بقره: ۱۲۶) از این نوع است. (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۱۰۸) وقتی طبری در زمان خود مکه را شهری آباد می‌بیند، در تفسیر این دعا به این نتیجه می‌رسد که دعا مستجاب شده است. بنابراین این نوع تفسیر کردن دعا، روش این تفسیر را در این مورد متمایز می‌کند.

۳-۶-۵ نسلی: به دعای نیک یا بدی که پیامبر به عنوان پدر درباره نسل فرزند یا فرزندان خود به دلیل انجام عملی از سوی آن‌ها می‌کند. نمونه آن را طبری درباره حضرت نوح(ع) می‌آورد که به دلیل آشکار شدن عورت پدر به جهت مسخره کردن هام و یافث برای‌شان دعای بد می‌کند و سام او را مسخره نمی‌کند. نوح (ع) برای نسل او دعا می‌کند تا خداوند به نسل او برکت دهد(ترجمه تفسیر طبری، ۲: ۷۳۶). این دعا منبع «تفسیری» دارد.

۳-۶-۶ جسمانی: دعایی است که پیامبر برای سلامت جسم و جوانی و زیبایی کسی کرده باشد. هر چند این نوع دعا، در تفسیرهای مورد بحث کم است؛ اما تفسیر قرآن پاک، از دعای آدم (ع) و حوا، زمانی که حوا بادار شد، سخن می‌گوید که برای سلامتی جسم و زیبایی فرزندشان، قبل از تولد دعا می‌کنند. (نامعلوم: ۹۱) از ویژگی‌های بخش پایانی دعا، شکر کردن دعا کننده، بعد از برآورده شدن حاجت است. دعای حضرت موسی (ع) برای جوان شدن پیرزنی از این نمونه است که بر اساس نقل ترجمه تفسیر طبری برآورده شده است. (نامعلوم، ۲: ۶۸۱) و هر دو دعا سویه «نیک» دارند.

۳-۶-۷ خانوادگی و خویشاوندی: به دعایی می‌گوییم که از طرف پیامبری برای خانواده یا خویشاوندان صورت گرفته یا مورد نظر بوده است. دعای حضرت موسی برای وزیر قرار دادن برادرش، هارون (طه: ۲۹) از این نوع می‌باشد و منبع قرآنی دارد. تفسیر قرآن مجید(نسخه کمبریج) نوع این آیه را «دعا» می‌داند(نامعلوم، ۱: ۵۲) نیاز به پشتیبان، زمینه دعا از نظر زمینه-شناسی می‌باشد. یکی از بخش‌های مهم عمده دعاهای قرآنی، داشتن بخش پایانی است. برابر آیات و بیان تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، حضرت موسی(ع) اعمالی را چون نماز خواندن، تسبیح کردن، یاد کردن خدا، برای پس از برآورده شدن دعا تعیین می‌کند.(تفسیر قرآن مجید(نسخه کمبریج)، ۱: ۲۶) دعاخواهی حضرت عیسی(ع) از حضرت یحیی (ع) برای آمرزش خود و دعاخواهی حضرت یحیی(ع) از حضرت عیسی(ع) از این نوع است که تفسیر قرآن مجید(نسخه کمبریج) از لحاظ فضیلت به مقایسه عبارات دعاها می‌پردازد و دعای یحیی را بالاتر می‌داند. (تفسیر قرآن مجید (نسخه کمبریج)، ۱: ۱۹) در بررسی دعاهای قرآنی و دعاهای موجود در تفسیرهای مورد بحث به این نتیجه می‌رسیم که به کاربردن عبارات در دعا اهمیت ویژه‌ای دارد.

۳-۶-۸ عذاب خواهی: دعایی است که در آن پیامبر برای قوم خود به دلایلی از جمله ایمان نیاوردن به آن پیامبر، از خداوند عذابی خواسته باشد. حضرت نوح(ع) برای آمدن عذاب طوفان و آب بر قومش دعا کرد. طبری این درخواست نوح را «دعا» می‌داند. (۲: ۷۳۲)

۳-۶-۹ **وحی خواهی:** دعای پیامبری است با جنبه‌های اجتماعی که در اثر طرح سوال از طرف دیگران یا به دلیل آزار شدن پیامبر از سوی دشمنان صورت گرفته است. یکی از روش‌های دشمنان تمسخر و آزار پیامبر گرامی اسلام (ص) در تاخیر نزول وحی ناشی از سوال از ایشان بوده است. گاهی به جهت عدم دریافت وحی، پیامبر (ص) برای نزول وحی دست به دعا بر می‌داشتند.

۳-۶-۱۰ **تغییر قبله:** دعای تغییر قبله، گونه‌ای از دعای اجتماعی است که دارای موضوع تکرار نشدنی و ویژه رسول گرامی اسلام است. طعنه زیاد جهود درباره نماز خواندن مسلمانان به سوی بیت المقدس باعث شد تا پیامبر گرامی (ص) اسلام دست به دعا بر دارند و خواهان تغییر قبله شوند. با اجابت دعای پیامبر (ص)، آرایش جدید اجتماعی شکل گرفت. برخلاف تفسیر بخشی از تفسیری کهن، ترجمه تفسیر طبری به دلیل اهمیت موضوع تغییر قبله، جزئیات بیشتری از نحوه شکل‌گیری دعا و علل آن، احساس شادی پیامبر پس از اجابت دعا بیان می‌کند. (ترجمه تفسیر طبری: ۱: ۱۱۱)

۳-۶-۱۱ **سنت حج:** به دعای گفته می‌شود که پیامبر درباره حج کرده باشد. حضرت ابراهیم (ع) برابر آیه ۱۲۸ سوره مبارکه بقره از خداوند می‌خواهد مناسک را به ایشان و اسماعیل (ع) بیاموزند. تفسیر قرآن پاک «آموزش آنچه را شایسته است.» (نامعلوم: ۱۰۰) و تفسیر بخشی از تفسیری کهن «نشان دادن جایگاه‌های عبادت‌های حج» (نامعلوم: ۲۵) و ترجمه تفسیر طبری «نشان دادن مناسک و حج کردن این خانه»، تفسیر می‌کند. دعای پیامبر و همراه کردن فرزند در دعا، بعد اجتماعی و تربیتی عمیق دارد. کمک اسماعیل (ع) و اطاعت تمام برای ساخت کعبه یکی از زمینه‌های خلق این دعا به شمار می‌رود. این دعا نشان می‌دهد کمک به پدر باعث رضایت پدر و فراهم شدن زمینه دعای نیک برای آنان خواهد شد. این دعا منبع قرآنی دارد.

۳-۶-۱۲ **دعای برهانی:** به دعاهای معجزه گونه می‌گوییم که پیامبران برای اثبات درستی آیین خود به درخواست مردم یا به خواست خود انجام داده‌اند، یا در نظر داشته‌اند، انجام دهند. در تفسیر آیه ۹۳ سوره بقره، طبری دعایی را می‌آورد که در آن حضرت موسی (ع) کوهی را بالای سر بنی اسرائیل حرکت در می‌آورد. این دعا منبع «تفسیری» دارد. (ترجمه تفسیر طبری، ۳: ۵۸۰) دعای حضرت موسی (ع) با منبع تفسیری به تقاضای بنی اسرائیل برای خارج کردن اجساد فرعونیان از زیر دریا در پی غرق شدن سپاه فرعون، از همین نوع است. (ترجمه تفسیر طبری، ۴: ۳۸۳) از لحاظ زمینه‌شناسی، تکذیب آیین موسی یکی از عوامل مهم شکل‌گیری دعا می‌باشد. در موارد مشابه نیاز و برهان از عوامل شکل‌گیری دعا بوده است. ترجمه تفسیر طبری در بین تفسیرهای مورد بحث، دعاهای برهانی را بیشتر مورد بحث قرار می‌دهد.

۳-۶-۱۳ **علم خواهی:** دعایی است که در آن، پیامبر برای افزایش دانش خود به درگاه خداوند روی می‌آورد. خداوند کریم در قرآن، برخی از دعاها را به پیامبر گرامی اسلام (ص) آموزش

داده است. یکی از این دعاها، دستور الهی به پیامبر گرامی اسلام(ص) برای دعا کردن در زمینه افزودن دانش و حفظ آن به جای شتاب کردن در خواندن و تلاوت قرآن (ترجمه تفسیر طبری، ۲۹ : ۱۹۹) است. پیام این دعای آموزشی تکیه کردن به خداوند در فراگیری دانش است.

۳-۶-۱۴ مکانی: دعایی که پیامبر برای آبادانی شهری کرده باشد و در آن، آینده نگری دعا کننده دیده می‌شود. برای نمونه می‌توان به دعای حضرت ابراهیم(ع) در آیه ۳۵ سوره ابراهیم اشاره کرد. منظور از شهر، شهر مکه است. (ترجمه تفسیر طبری، ۲: ۸۲۴) ترجمه تفسیر طبری دعای ابراهیم(ع) را بی بیم و هراس شدن مکه (همان: ۸۲۴) تفسیر می‌کند و تفسیر قرآن پاک، بی بیم شدن از غارت و برده نبودن اهل مکه را تفسیر این دعا می‌داند. (نامعلوم: ۹۰) دیدگاه مفسر تفسیر قرآن پاک، در تفسیر موضوع دعا از سایر تفسیرهای مورد بحث متمایز است. دو موضوع، دعای حضرت ابراهیم(ع) را از سایر دعاها متمایز می‌کند. نخست این که با استناد به آیه ۱۲۴ بقره، دعاهای حضرت ابراهیم بر اساس دستور الهی شکل می‌گیرد. (بخشی از تفسیری کهن: ۲۳) و دیگر این که وی به دعاها مبتلا شد. (تفسیر قرآن پاک: ۹۰) در این دعا نیز مفسر تفسیر قرآن پاک برای تاثیرگذار کردن تفسیر خود از حدیث بهره می‌گیرد. در بخش آغازین دعا کلمه «رب» به صورت منادای بدون حرف ندا آمده است و این ویژگی عمده دعاهای قرآنی از گونه پیامبری است. بخش میانی آن موضوع امن بودن شهر مکه را بیان می‌کند و در بخش پایانی دعا کننده، صفت غفور و رحیم را آورده است. از نظر تفسیر نسفی، «غفور بودن خداوند» برای کسانی است که از حضرت ابراهیم(ع) پیروی نمی‌کنند و رحیم بودن به دلیل «زود نا گیرنده بودن خدا برای عقوبت» است. (نسفی: ۴۹۰)

۴- دعاهای مردمی

۴-۱ استغفار: دعایی است مردمی که در برابر خالق یکتا برای آموزش شکل می‌گیرد. در قرآن، تفسیرهای قرآنی و منابع اسلامی استغفار اهمیت خاصی دارد. در تفسیر قرآن پاک، استغفار یکی از سه عاملی است که اهل زمین را از عذاب الهی در امان نگه می‌دارد. استغفار سحرگاهی اهمیت خاصی دارد. (تفسیر قرآن پاک: ۷۳)

۴-۲ طول عمر و سلامت جسم و دل: دعایی است مردمی که برای طول عمر، سلامت جسم و دل شکل می‌گیرد. قرآن از حریص ترین مردمان سخن می‌گوید که برای زندگانی از مشرکان حریص تر هستند (ترجمه تفسیر طبری، ۱: ۱۹۴) و آرزومند هزار سال عمر هستند؛ اما زندگانی طولانی آن‌ها را از عذاب نمی‌رهاند؛ زیرا خداوند به کارهای آنها بیناست. تفسیر کتاب بخشی از تفسیری کهن این را تحیت مغان می‌داند که به یکدیگر هزار سال نورو و تندرستی و شادی باد می‌گفتند. (نامعلوم: ۱۰۰) لغتنامه دهخدا به نقل از فرهنگ ناظم الاطباء، معانی دیگر

تحتّیّت را «دعا» و «نیایش» آورده است. دعاهای قرآنی دارای مقدمه و بخش پایانی در راستای بندگی خداوند هستند که این دعا چنین نیست.

۳-۴ صبر: دعایی است مردمی که مردم در مقابل سختی‌هایی چون جنگ می‌کنند. دعای لشکر طالوت و بنی اسرائیل در برابر جالوت و سپاهیان وی در مسئله صبر (بقره: ۲۵۰) از این گونه است. با دعایشان شکیبایی در جنگ به آن‌ها داده شد و دعایشان مستجاب گشت. (بخشی از تفسیری کهن: ۸۲) اجابت دعا برابر آیه به اذن الهی بوده است. دعای اوّل این آیه یعنی صبر، «جنبه درونی» و دعای دوم این آیه یعنی ثبات قدم، «جنبه ظاهری» دارد و دعای سوم پیروزی در جنگ می‌باشد که در اولویت بعدی است. ترجمه تفسیر طبری فقط به ترجمه این دعا پرداخته است. برابر تفسیرها اگرچه موضوع صبر، صبر در جنگ تفسیر شده است؛ اما نیامدن کلمه جنگ در دعای اوّل این امکان را به مسلمانان داده است که این آیه را به عنوان دعا در مفهوم وسیع‌تری به کار ببرند. با توجه به تفسیرها، زمینه‌شناسی دعا «سستی و کم بودن تعداد سپاه» و موضوع شناسی آن، «صبر در جنگ» و منبع شناسی آن، «قرآنی» و دعا کننده‌های آن، «سپاهیان» و سویه آن، «نیک» و زمان آن «قبل از آغاز جنگ» است.

۴-۴ دعاخواهی: به دعاهایی با جنبه اجتماعی می‌گوییم که قومی به دلایلی مختلف، از پیامبر خود خواسته‌اند تا برایشان دعا کنند. درخواست‌های قوم موسی (ع) از ایشان برای فراهم آوردن آوردن انواع خوردنی‌ها (بقره: ۵۷) از این دسته است. (طبری ۲، ۵۶۷)

نتیجه

اگر دعایی قابلیت پذیرش از درگاه حق را داشته باشد، دعا از «گونه روا» و اگر چنانچه شرایط آن را نداشته باشد، از «گونه ناروا» می‌باشد. فقط خداوند یگانه با داشتن صفات‌های عظیم قادر به اجابت دعاهای انسان‌ها و فرشتگان است. صدای بلند و سخن پوشیده در دعا، به دلیل شنوا و بینا بودن خداوند با هم فرقی ندارد. از حرکات بدنی می‌توان به حرکت دست، در زمان دعا اشاره کرد. در آیه ۲ سوره طه، عبادت پیوسته شب و روز، مورد نظر است. اگر چنانچه دعاکنندگان در دعایشان به دنبال گرفتن نتیجه خوب باشند، دعا را دارای «سویه نیک» و اگر چنانچه به دنبال نتایج بد؛ مثل عذاب الهی باشند، دارای «سویه بد» می‌گوییم. از لحاظ جنبه‌ها، دعا به دو گروه «جنبه درونی» و «جنبه بیرونی» تقسیم می‌شود. منظور از منبع‌شناسی در آثار مورد بحث، شناخت منابعی است که دعا از آن نقل می‌شود. دعا را از نظر اجرا، به گونه فردی و گروهی تقسیم بندی می‌کنیم. از ویژگی‌های مهم دعای دوزخیان، نپذیرفته شدن دعای آن‌ها است که به جز یک مورد همه رد می‌شوند. در نظر دوزخیان، دو عامل انس و جن باعث گمراهی شده‌اند. مضامین نیک دعاهای بهشتی‌ها، آن‌ها را از سایر دعاها متمایز می‌کنند. مهم‌ترین ویژگی دعای اهل اعراف، وجود مردانی است که شفیع افراد تعیین تکلیف نشده برای ورود به بهشت می‌شوند. قرآن کریم

در بردارنده مفاهیم اصلی دعا‌های پیامبران می‌باشد. یکی از مهم‌ترین موضوع‌ها، پیش از نبوت پیامبر گرامی اسلام(ص)، در گونه فرزندی، دعای پیامبران عظیم الشان برای فرزند خود یا نسل خود، برای پیامبر شدن آن‌ها بوده است. به کاربردن عبارات در دعا اهمیت ویژه‌ای دارد. با اجابت دعای پیامبر(ص)، آرایش جدید اجتماعی شکل گرفت. همراه کردن فرزند در دعا، بعد اجتماعی و تربیتی عمیق دارد. «برهان» از عوامل شکل‌گیری دعا بوده است. استغفار سحرگاهی اهمیت خاصی دارد. دعا‌های قرآنی، دارای مقدمه و بخش پایانی در راستای بندگی خداوند هستند. اجابت دعا به اذن الهی است.

منابع

- قرآن کریم.
- باقری، علی، ۱۳۹۵، ش، پژوهشی در جایگاه نیایش در قرآن کریم، تهران: مؤسسه فرهنگی دین پژوهی بشر. جوادى آملی، عبدالله، ۱۳۸۸، درجات دعا و شرایط استجابت آن، اسراء، شماره ۵.
- رازی، ابوالفتوح، ۱۳۶۵، ش، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به تصحیح محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- رواقی، علی، ۱۳۹۵، ش، گونه شناسی متن‌های فارسی (گونه فارسی هروی)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۳۸۰، ش، الاتقان فی علوم القرآن، ترجم مهدی حائری قزوینی، تهران: امیرکبیر. مروج، حسین، ۱۳۹۶، چگونه دعا کنیم؟ جواب از قرآن کریم، قم: بخشایش، چاپ اول.
- نامعلوم، ۱۳۸۲، ش، بخشی از تفسیری کهن، به تصحیح محمد روشن، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و سمت، چاپ اول.
- نامعلوم، ۱۳۹۳، ش، ترجمه تفسیر طبری، به تصحیح حبیب یغمائی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- نامعلوم، ۱۳۸۵، تفسیر قرآن پاک، به کوشش علی رواقی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و سمت، چاپ دوم.
- نامعلوم، ۱۳۴۹، تفسیر قرآن مجید (نسخه مضبوط در کتابخانه دانشگاه کمبریج)، به تصحیح جلال متینی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نسفی، محمد، ۱۳۹۰، تفسیر نسفی، به تصحیح عزیزالله جوینی، تهران: سروش، تهران، چاپ دوم.